

ՀՐԱԶ ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ

„NARRATIO DE REBUS ARMENIAE“. ՀՈՒՆԱՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ՄԵՋ ՀԱՍԱԾ
ՄԻ ՀԱՅ-ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

mu + 9

Հայ միջնադարյան մատենագրությունը մեզ տվել է բազմաթիվ թարգմանական գործեր՝ ասորերենից, հունարենից, արաբերենից, վրացերենից և այլ լեզուներից, որոնք հաճախ բնագիր օրինակի արժեք են ստանում, որովհետև միշտ չէ որ նրանց բնագրերը հասել են մեզ: Մենք սույն հոդվածում կանգ ենք առնում մի սկզբնաղբյուրի վրա, որն ունեցել է ութիշ ճակատագիր: Նա գրվել է հայերեն, ապա թարգմանվել հունարեն, բայց հայերեն բնագիրն անհայտ է, պահպանվել է միայն հունարեն թարգմանությունը:

Այդ սկզբնաղբյուրի վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Ֆրանսուա Կոմբեֆիսը, որը հրատարակել է 1648 թ. «Narratio de rebus Armeniae» («Պատմություն հայոց հարցի մասին») խորագրով: Գրանից հետո այն ունեցել է մի քանի հրատարակություն:

Մենք նպատակ չունենք այստեղ հանդես գալու այդ հազվագյուտ սկզբնաղբյուրի մասին որևէ ուսումնասիրությամբ: Ինչ փայլուն կերպով իրականացրել է բելգիացի հայագետ Ժ. Գարիսը իր ծավալուն և մեծարժեք աշխատությամբ¹: Մենք սոսկ ներկայացնում ենք հայերեն թարգմանությունը մի բնագրի, որը նախօրոք եղել է հայերեն: Թարգմանությունը ուղեկցող ծանոթագրությունները դերագանցապես կազմված են Ժ. Գարիսի ուսումնասիրության հիման վրա:

«Narratio»-ն մի քաղկեդոնական հեղինակի գործ է, որը պատկանում է հայ և բյուզանդական եկեղեցիների միության կողմնակիցների թվին: Նրա գրչին պատկանող այս բնագիրը արժեքավոր է և առանձնահատուկ բնույթ ունի, որովհետև նախ՝ հայ միաբնակ սկզբնաղբյուրներից հայտնի փաստերի ու դեպքերի նկարագրությունը այստեղ արվում է այլ լույսի տակ և ապա՝ նրա մեջ կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք չեն արձանագրված հայ միջնադարյան մատենագրության կողմից:

¹ Gérard Garitte, La Narratio de rebus Armeniae, édition critique et commentaire. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 132, Subsidia tome 4, Louvain, 1952, ուր և մանրամասն գրականություն: Այս գրքի մասին տես Պ. Համելյանի «Գրախոսականը Վաղմագեղ»-ում, 1952, էջ 186—189, ն. Ակինյանի «Գրախոսականը «Հանդես ամսօրենայ»-ում 1953, սյուն. 466—476, նաև Հ. Ա. Անասյան, «Հայկական մատենագրություն», հատ. Ա, եր., 1959, սյուն. 808—811: Ժ. Գարիսը իր ուսումնասիրության մեջ օգտագործել է «Narratio»-ի հայտնի երեք ձևագրերը: Գրքի լույս ընծայումից հետո նա ծանոթացավ «Narratio»-ի մի չորրորդ ձևագրի հետ, որի տարբերակները ավել է առանձին հոդվածում: Տե՛ս նրա Un nouveau manuscrit de la «Narratio de rebus Armeniae», Le Museon, tome LXXI, 1958.

«Narratio»-ի գրություն ժամանակի և հեղինակի մասին գրականության մեջ կան իրարամերժ կարծիքներ: Ժ. Գարխար գալիս է այն եզրակացության, որ այն գրվել է շուրջ 700 թվականին և համարում է անանուն հեղինակի գործ: Հունարեն թարգմանության մեջ եղած սխալները և հայկարանությունները, որոնք շատ սրամիտ կերպով մատնացույց է անում ժ. Գարխար, թույլ են տալիս ենթադրելու, որ նրա թարգմանիչը եղել է հայ և լավ չի ընկալել հունարեն լեզվի առանձնահատկություններն ու նրբությունները²:

«Narratio»-ն մեզ հասել է հունարեն, բայց պարզ է, որ այն շարադրվել է ոչ հույն ընթերցողների համար: Բնագրում եղած առանձին մանրամասնություններ, որոնք ոչ մի կերպ պարզաբանված և մեկնաբանված չեն, միայն հայ ընթերցողին կարող էին հասկանալի լինել: «Narratio»-ում ընդունված թվարկման սխառեմը ևս հատուկ է հայ սկզբնաղբյուրներին (հիշվում են միաժամանակ պարսից արքայի և բյուզանդական կայսրի դահակալության տարեթվերը կամ էլ միայն պարսից արքայի):

Ինչպես ցույց է տվել ժ. Գարխար, «Narratio»-ն բնագրական տեսակետից գալիս է հայերեն մի ընդհանուր աղբյուրից, որը զեն միջնադարում օգտագործվել է տարբեր հեղինակների կողմից: Այն աղբյուր է ծառայել հայերեն թարգմանությանը մեզ հասած «Թուղթ Փառաշ պատրիարքի առ Զարարիայ կաթողիկոս Հայոց Մեծաց»³ վերնագիրը կրող գործի, ապա «Արաց և հայոց բաժանման մասին» վրացերեն մի աշխատության, որի հեղինակն է IX դարի երկրորդ կեսի վրաց կաթողիկոս Աբսեն Ասփարացին⁴: «Narratio»-ն մասամբ օգտագործվել է նաև հունարեն թարգմանությանը մեզ հասած հայ կաթողիկոսների ցուցակում⁵:

«Narratio»-ն շարադրում է հայ եկեղեցու պատմությունը և նրա հարարությունները բյուզանդական եկեղեցու հետ 325 թվականից (Նիկիայի առաջին Տիեզերական ժողովից) մինչև 700 թվականը, կանգ առնելով նաև ժամանակակից քաղաքական պատմության զանազան կողմերի վրա: Այդ ժամանակաշրջանը բաժանվում է երեք հիմնական մասերի, առաջին՝ հայ-բյուզանդական եկեղեցիների միության ժամանակաշրջան, երկրորդ՝ հայ-բյուզանդական եկեղեցիների անջատման ժամանակաշրջան, և երրորդ՝ միության նոր փորձերի ժամանակաշրջան, փորձեր, որոնք սակայն ապարդյուն եղան:

Առաջին հայացքից սուսկ դալանարանական բնույթ կրող պայքարը, որ մղվում էր միարնակների և երկարնակների միջև, որը մանրամասն նկարագրված է «Narratio»-ի մեջ, ուներ խորը քաղաքական բովանդակություն: Խու-

2 Ն. Ակինյանը էլնելով թարգմանչի արևմտահայ արտասանությունից, ինչպես և այլ նկատումներից, ենթադրում է, որ թարգմանությունը կատարվել է XI—XII դարերի ընթացքում, Ներսես Շնորհալու օրոք, հայոց և հայ-հուստոնց գաղտնիարանական վեճերի ժամանակ: Տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1953, սյուն. 474:

3 Фотия Архиепископа Константинопольского О гробе Господа нашего Иисуса Христа и другие малые его творения на греческом и армянском языке, изданные с предисловием А. И. Паладопуло-Керамевсом и переведенные Г. С. Дестунисом и Н. Марром. Православный Палестинский Сборник, 31-й выпуск, С.-Петербург, 1892, стр. 179—226.

4 Մրա հայերեն թարգմանությունը տե՛ս է. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934:

5 Այս ցուցակը հրատարակել է ժ. Գարխար իր վերոհիշյալ ուսումնասիրության հավելվածում, տե՛ս անդ, էջ 402—405:

սափելու համար Բյուզանդիայի ձուլիչ, քաղաքականությունից և ձգտելով ինքնուրույնության, նրա տիրապետության տակ ապրող ժողովուրդները, հատկապես հայերն ու ասորիները, գիտակցաբար դիմեցին բյուզանդական եկեղեցուց անջատվելու միջոցին: Այս երևույթը ձեռնառու էր նաև Բյուզանդիայի վաղեմի թշնամի Սասանյան Իրանին: Վերջինս ամեն կերպ հովանավորում էր այդ ժողովուրդների անջատողական ձգտումները, միջամտում ավելի խորացնելու համար երկու եկեղեցիների միջև դուրացած անջրպետը, մի քան, որ իր հստակ արտահայտությունն է դաել նաև «Narratio»-ում: Այնտեղ նշված է, որ Սուրմակի կաթողիկոսության ժամանակ, Թեոդոսիոս Փոքրի թագավորության 37-րդ տարում, հայերը Պարսից արքայի հրամանով սկսեցին իրենց եպիսկոպոսներին ձեռնադրել ինքնուրույն կերպով, առանց Կեսարիայի միջամտության: Եվ դա տեղի է ունեցել 451 թվականից՝ Քաղկեդոնի ժողովից առաջ, երբ հայոց եկեղեցին վերջնականապես բաժանվեց բյուզանդականից: «Narratio»-ում վառ դժերով ցույց է տրված, որ հայերի պայքարին սերտորեն միացան նաև ասորիները, որ հայերի ու ասորիների միջև ստորագրվեց «համաձայնություն» հավիտյանս միասին լինելու մասին: Սակայն Բյուզանդիան չէր հրաժարվում հայերին տիեզերական եկեղեցուն միացնելու իր գիտավորություններից: «Narratio»-ն ապացույցն է այն քանի, թե ինչպես Բյուզանդիան անդադար պայքար էր մղում իր նպատակների իրականացման համար, կանգ չառնելով բնությունների և սպառնալիքների առաջ: Պատահական չէր սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի Մավրիկիոս կայսեր Կոստանդնուպոլսում տված պատասխանը, ուր ասված է, թե մարզպան Սուրենին սպանող և Կոստանդնուպոլսում ապաստան գտած Վարդան Մամիկոնյանը երկարնակություն է բնդոնել «վախից դրդված»: Նույնն է ասված նաև Եզր կաթողիկոսի մասին, որը Թեոդոսուպոլսում քաղկեդոնականությանը հարեց «ահարկեվելով» Հերակլիոս կայսրից:

Այս պայքարն ու վեճերը, սակայն, արդյունք չտվեցին, հայերը իրենց ազգային շահերը չզիջեցին Բյուզանդիային և, ինչպես «Narratio»-ում է ասված, «անբուժելի» մնացին: Ինչ խոսք, եղել է նաև հայերի մի շնչին խավ, որը տարբեր թեկերով կապված լինելով Բյուզանդիային, Հայաստանում աշխույժ աշխատանք էր տանում քաղկեդոնականության պաշտպանության և տարածման ուղղությամբ: Այս խավին է պատկանել ահա «Narratio»-ի հեղինակը:

* * *

«Narratio»-ի հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսնում առաջին անգամ: Այն կատարված է ժ. Գարիտի կազմած գիտական բնագրից⁶: «Narratio»-ում պատահում են ժամանակագրական սխալներ կամ տարբերություններ մեզ հայտնի տվյալների համեմատությամբ, որոնք մանրամասն պարզաբանված են ժ. Գարիտի աշխատության մեջ:

⁶ Gérard Garitte, La Narratio de rebus Armeniae, pp. 26—47.

Պատմություն սուրբ Գրիգորի՝ օտերից սկսած մինչև այժմ՝ նրա արողի հաջորդների ու նրանց ժամանակակից հոռմեական և պարսկական քաղաքների մասին, գիտենալու համար այն, թե մինչև երբ նրանք (Գրիգորի հաջորդները) պահպանեցին սուրբ Գրիգորից և Նիկիայի ժողովից ստացած ուղիղ հավատքը, երբ և ում կողմից մոլորվեցին նրանք, ինչ բնրացք ունեցան, և այն մասին, թե ինչպիսի հարցեր ծագեցին հավատի շուրջը, և թե ինչպես նրանք մնացին մոլորության մեջ մինչև այսօր:

Ամենաատմամբասեր և սուրբ Կոստանդինի² ժամանակ տեղի ունեցավ Նիկիայի ժողովը ուղղված Արիստի դեմ, Տրդատի³ ԼԳ [34] տարին և սուրբ Գրիգորի խոր վիրապից գուրս գալու քսաներորդ տարին, սուրբ Արիստակեսի եպիսկոպոսության⁴ օրերին, նրա հոր կենդանության ժամանակ: Այդ ժողովին մասնակցեց նա (Արիստակեսը):

Ապա եպիսկոպոս եղան Վրթանեսը⁵, Գրիգորիսոր⁶, Հուսիկը⁷, Փարնեսուհի⁸ Աշտիշատ գյուղի Ասպրակունից⁹, ապա սուրբ Ներսեսը¹⁰:

Ապա Հայոց թագավոր դարձան Խոսրովը¹¹, Տիրանը¹², Արշակը¹³, Վարազդատը¹⁴, Պապը¹⁵, Արշակը¹⁶:

1 Գրիգոր Լուսավորիչ (302—326):

2 Կոստանդին Մեծ (324—337):

3 Տրդատ III (287—332):

4 Եպիսկոպոսության տակ պետք է հասկանալ կաթողիկոսություն: «Narratio»-ի մեջ առաջին անգամ կաթողիկոս է անվանվում Ներսես Բ-ը: Արիստակեսը կաթողիկոս դարձավ իր հոր կենդանության օրոք:

5 Վրթանես (333—341):

6 Գրիգորիսոր Վրթանեսի որդին էր, իրեն հաջորդած Հուսիկ կաթողիկոսի եղբայրը: «Narratio»-ում նա հանդես է գալիս Հայոց կաթողիկոսների թվում, բայց իրականում նա Գրիգոր Լուսավորիչի և Տրդատի կողմից սեզանդիվել է որպես եպիսկոպոսապետ Աղվանից աշխարհ, ուր և վախճանվել է կղևակական մահով 337—338 թթ.:

7 Հուսիկ (341—347):

8 Փափասոս Բուզանդի մոտ նա հիշատակվում է որպես Փանեն:

9 Փ. Գարիսը անբացատրելի Ասպրակունի (α' Αστρακουν) բնակչության համարում է Αστρακουν (ազարակոս) բնակի խեղամայրված արաաշայտություն:

10 Ներսես Մեծ (353—373):

11 Խոսրով Կոտակ (332—338):

12 Տիրան (338—345):

13 Արշակ II (345—367):

14 Հայկական աղբյուրները ցույց են տալիս, որ այս Վարազդատը թագավորից Պապի սպանությունից հետո:

15 Պապ (369—374):

16 Փափասոս Բուզանդի մոտ սրա մասին գրված է հետևյալը: «Ապա յիս մահուն Կանուկի գորավարին Հայոց ոչ իմն կարաց հաստատել ի վերայ աշխարհի թագաւորութեանն Արշակայ, այլ բազումք ի Հայոց նախարարացն անտի ելին գատեան գնացին առ թագաւորն Պարսից, և մասնեցին նմա գաշխարհն Հայոց, և խնդրեցին ի նմանի թագաւոր Արշակունի: Եւ նորա յանձին կարեալ մեծաւ խնդութեամբ ընդ իւր ձեզն տարով իւրով բանիս ի նմին առձեռ ի թագաւորութենէն Հայոց Արշակունի, և նովաւ յինքն գրաւել գաշխարհն Հայոց: Ապա գրանելը

Նրա ժամանակ Հայաստանը բաժանվեց, կառուցվեց Քեոզոսուպոլիսը, որը նախկինում գյուղ էր և կոչվում էր Կալե Արխե այն պատճառով, որ երբ մեծ առաքյալ Բարթողիմեոսը Պարթևաստան գնալիս Եփրատ գետում մկրտեց Պարսից արքայի կղերոսը և նրա հետ միասին երեք հազար մարդ, այնտեղ նա կառուցեց ամենասրբուհի Աստվածածնի անվան (նվիրված) տաճար, և այդ վայրում գտնվող գյուղն անվանեց Կալե Արխե (Բարի սկիզբ): Ահա Քեոզոսիոս Մեծը¹⁷ ծանոթանալով այդ վայրին և նրա ջրին, հավանեց այն և կառուցեց այնտեղ հուշակալոր մի քաղաք և վերանվանեց այն Քեոզոսուպոլիս: Նրան (Քեոզոսիոսին) ենթարկվեց Մեծ Հայքի թագավոր Արշակը¹⁸, իսկ Հայոց թագավոր Խոսրովը, թագավորելով Հայոց երկրում, ենթակա էր Պարսից Շապուհ արքային, որին հենց ինքը Շապուհը շորս տարի անց զրկեց իր թագավորությունից:

Քեոզոսիոս Մեծի ժամանակ տեղի ունեցավ ՃԾ [150] հայրերի սուրբ ժողովը Կոստանդնուպոլսում¹⁹ ընդդեմ հուգենարոս Մակեդոնի, և նզովեցին նրան: Այդ նույն տարիներում Հայոց երկրում կախկոպոս էր սուրբ Ներսեսը, իսկ հավատո հանգանակը, որն ստացել էին սուրբ հայրերից, Վասմշապուհ թագավորի²⁰ և նրա որդու Արտաշեսի²¹ ժամանակ մեկն էր և նույնը: Նրանցից հետո հայոց վրա տիրեցին մարգարանները:

Քեոզոսիոս Փոքր կաշսեր²² տասնհինգերորդ տարում կաշացավ երրորդ ժողովը²³ երկու հարյուր հայրերի, որոնք նզովեցին Նեստորին: Այդ ժողովից հետո տեղի ունեցած երկրաշարժի աղետից տեր անածու մոտ ողորմություն գտնելու համար Կոստանդնուպոլսի արքեպիսկոպոս երանելի Պրոկղի²⁴ կողմից հորինվեց «Սուրբ աստվածը»:

Այդ ժամանակվանից տիրեցրական եկեղեցին ընդունեց երեքարյան հիմքը ըստ սերավրենների փառաբանության, ինչպես որ սովորել ենք Եսայի մարգարեից²⁵: Սուրբ Պրոկղից առաջ վեճ էր գնում երեքարյան հիմնի շուրջը «որ խաչեցար»-ի հավելման համար: Իսկ Սարկիսոսը²⁶, լինելով *παλαίος*²⁷ և միաբնակ, և նույն աղանդից բազմաթիվ հետևորդներ, որոնք պաշտպանում էին «որ խաչեցար»-ը նզովվեցին և բանադրվեցին:

ի նմին առճճ մանուկ մի անուն Խոսրով, և կապեաց թագ ի գլուխ նորա: ...Արշակ արքայ մեթեցաւ տեղի ևս շոգաւ գնաց ի սահմանս Յունաց, և էին թիկունք Արշակայ թագաւորն Յունաց, և Խոսրովու թագաւորն Պարսից (Փափասոս, 2, 1):

17 Քեոզոսիոս Մեծ (379—395):

18 Տէ՛ս վերք, ծան. 2:

19 Տիեզերական երկրորդ ժողովը Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցավ 381 թ.:

20 Վասմշապուհ (389—411):

21 Արտաշես (422—428):

22 Քեոզոսիոս 11 Փոքր (408—450):

23 Երրորդ տիեզերական ժողովը տեղի ունեցավ Եփեսոսում 431 թ.:

24 Պրոկղոս պատրիարք (434—447):

25 Հմմտ. Եսայի, 2, 3 «և (սերավրէր) ազադակէին մի առ մի և առէին, սուրբ, սուրբ, սուրբ Տէր գորութեանց...»:

26 Սարկիսոս մոնարխիանիստների (աստածուն և Քրիստոսին նույն անձնավորությունը համարողների) աղանդապետն էր, որը բանադրվեց պապ Կալիստոսի (217—222) կողմից:

27 *παλαίος* նշանակում է «հին» և տվյալ նախադասության մեջ անիմատո է: Մեզ թվում է, որ հայերեն բնագրում պետք է որ կղած լիներ «հին» բառը (սեռ. հինի), որը Թարգմանիչը շփոթել է «հին» բառի հետ և թարգմանել *παλαίος*:

Նույն այն Թեոդոսիոսի ժամանակ երանելի Փլարիանոսը²⁸ թագավորանիստ քաղաքի պալատում պաշտոնանկ արեց պիզժ նվախեալին և նրան նզովեց²⁹։ Ըսկ ինքը նվախեալը եկավ և խնդրեց Գիոսկորոսին³⁰, իսկ վերջինս էլ պահանջեց կաշարից, որպեսզի նա նվեհաստում գումարի նոր ժողով՝ դատապարտելու համար սուրբ Փլարիանոսին և արդարացնելու պիզժ նվախեալին։ Սակայն Գիոսկորոսն ու նվախեալը մնացին մենակ, ինչպես ազաւր անապատում և բուն սաւերակների մեջ³¹։

Հառնի երանելի պապ Լեոնը³² իմանալով եկեղեցու շփոթման մասին, սուր կերպով պախարակեց Թեոդոսիոս կաշարը։ Նա պահանջեց տիեզերական ժողով գումարել, բայց այդ մտադրութիւնը լուսեջան մասնակց կաշար մահվան պատճառով³³, բայց Մարկիանոսը³⁴ դահ բարձրանալով իրականացրեց այդ մտադրութիւնը։

Սուրբ Սահակի³⁵ մահվանից վեց տարի անց տեղի ունեցավ Շահապիվանի ժողովը³⁶։ Նրանելի սուրբ Սահակը վախճանովեց իր կյանքի ճժ [110] տարում և փոխեցավ ի տեր։ Եպիսկոպոսութեան աթոռը նրա հրամանով ժառանգեց Հովսեփը³⁷, որի տասներկուերորդ տարում Հազկերտը³⁸ պահանջեց, որ Հայոց աշխարհում կրակապաշտութիւն (հաստատվի)։ Թեոդոսիոս Փորը կաշար էլ [37] տարում նվազեց Հայոց եպիսկոպոսների թիւը, նրանց մեջ տկնաուս կերպով հանդես եկավ հանդգնութիւնը և նրանց երեւելիները (պիսաւորները) սկսեցին իրենք ձեռնադրել եպիսկոպոսներ։ Պարսից արքայի հրամանով տիեզերական եկեղեցու որդիները բաժանովեցին ու ցրվեցին։ Այդ հանդգնութիւնը սկիզբ առավ Սուրմակի³⁹ աթոռակալութեան ժամանակվանից և (այն տարածված էր) հատկապես նրա երկրի եպիսկոպոսների մեջ։ Այդ (հանդգնութիւնը)⁴⁰ մինչև օրս անբուժելի մնաց։

Մեր տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի գալուստից մինչև Մեծն Կոստանդնի թագավորութեան յոթերորդ տարին, որը (գումարեց) նիկիայի ժողովը՝ ՅժԵ [315] տարի, իսկ նիկիայի ժողովից մինչև Կոստանդնուպոլսի ժողովը, որը կաշարեցավ Թեոդոսիոս Մեծի և [5] տարին՝ 2Գ [73] տարի։ Նրանից էլ մինչև նվեհաստի առաջին ժողովը, որը գումարվեց Թեոդոսիոս Փորի ժամանակ նրա թագավո-

28 Փլարիանոս պատրիարք (446—449)։

29 Դա 448 թվականի նոյեմբերի 22-ին էր։ Նվախեալը (378—454) միաբնակութեան հիմնադիրն է։

30 Գիոսկորոսը Ալեքսանդրիայի պատրիարքն էր (341—451)։ Նա 449 թվին նվեհաստում գումարեց «ավազակային» կոչված տիեզերական ժողովը և միաբնակութեանը հայտարարեց պետական կրօն։ Սակայն 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովում բանադրվեց և աչտորվեց։

31 Հմմտ. Սաղմոս ՃԱ (ՃԲ), 7։

32 Լեոն Մեծ պապ (440—461)։

33 Թեոդոսիոս II-ը վախճանովեց 450 թվականի հուլիսի 28-ին։

34 Կաշար Մարկիանոսը (450—457) տիեզերական ժողովը գումարեց 451 թ. Քաղկեդոնում։

35 Սահակ Մեծ, Ներսես Մեծի որդին (389—438)։

36 Շահապիվանի ժողովի գումարման թվականի, ինչպես և Սահակ Մեծի մահվան թվականի մասին մանրամասն տես Փ. Գարիբալ մոտ (էջ 88 և հաջորդ)։

37 Հովսեփ I Հոգոցմեցի (444—454)։

38 Պարսից արքա Հազկերտ II-ը (438—457)։

39 Խոսրը ըստ երևույթին Սուրմակ կաթողիկոսի մասին է (մեռ. 444 թ.)։

40 Նկատի ունի առանց Կեսարիայի միջամտութեան, ինքնուրույն կերպով եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրաւունքը։

բության ժե [15] տարում՝ եւ [47] տարի: նրանից էլ մինչև Դիոսկորոսի (դամարած) նփեսասի ժողովր, որը դամարվեց նույն կայսեր օրոք՝ ԻԲ [22] տարի: նրանից էլ մինչև Քաղկեդոնի սուրբ ժողովր, որը կայացավ Մարկիանոսի թագավորության երկրորդ տարում՝ Ե [5] տարի: նրանից էլ մինչև Անաստաս կայսեր թագավորությունը⁴¹ եւ [40] տարուց ավելի:

Այն ժամանակ միաբնակներ Դիոսկորոսն ու Եվափրեսը մեծ խռովություն բարձրացրին: Վշտացած էր Անտիոքի Սենրոսը⁴², Ալեքսանդրիան և սուրբ քաղաքը⁴³, որովհետև նույն ախտով տառապող պալատականներից սմանք իրենց կողմը քաշեցին կայսեր և ամբողջ աշխարհը խռովությամբ լցրին: Միջազեարք և այլ երկրներ այդ նույն սղծությամբ սղծեցին, ստիպելով բոլորին նստվել Քաղկեդոնի սուրբ և տիեզերական ժողովր և խոստովանել՝ ինչպես Դիոսկորոսն ու Եվափրեսը Քրիստոսի վրա աստվածության և մարդկության մեկ բնություն: նրանք սահմանեցին նաև «սուրբ աստվածի» վերջում կարգալ «որ խաչեցար»-ը, մի բան, որ այդ դեպքերից մի քիչ առաջ Անտիոքացի Պետրոս Թափիչը ավելացրած լինելու համար նստվել էր այն ժամանակվա սուրբ հայրերի կողմից, որովհետև աստվածատյացը սուրբ երրորդությունը, հիմար նեստորի պես, շորրորդություն էր բարոզում: նրանք ովքեր ուղղափառ մնացին և չենթարկվեցին Անաստաս կայսեր, անզգամբ բոլորին արտրեց և դասն մահվան դատապարտեց:

Այդ օրերին անիծյալ ոմն Տիմոթեոս եպիսկոպոս⁴⁴ բազմաթիվ ճտեր հորինեց ընդդեմ մեկ Քրիստոսին երկու բնությամբ դավանողների, ինչպես և անարգանքներ ընդդեմ Քաղկեդոնի ժողովի:

Նրանից հետո Հուստինոս կայսեր և պարսից (արքա) Կավաաի ժամանակ ոմն Հուլիանոս Աղիկաունացի եպիսկոպոս և Հակոբ Բաանացի⁴⁵ եպիսկոպոսը բաժանվեցին միմյանցից: Այս Հուլիանոսն ասեց, թե Փրկիչը երկնից անապական մարմին ստացավ և միացավ սուրբ Մարիամին նրա որովայնից դուրս, նրա արգանդից դուրս, և ոչ ինչպես բոլոր կանայք:

Ելնելով ավետարանիչի խոսքերից, որոնք ասում են. «Այս է հացն որ չերկնիցն իջեալ է, զի որ ուտիցէ որ ի սմանէ մի մեռանիցի»⁴⁶ և նույնպես «Ճս եմ հացն կենդանի, որ չերկնից իջեալ: Եթէ որ ուտիցէ ի հացէ յսմանէ, կեցցէ ի յախտեան. և հացն զոր ես տաց մարմին իմ է, զոր ես տաց վասն կենաց աշխարհի»⁴⁷:

Ահա այս էր վկայակոչում այն անմիտը, անզրտանալով զորությունն բանի, որն ասում է. «Ճս բանն մարմին եղև եւ բնակեաց ի մեզ»⁴⁸ և որ «եւ ծնաւ զորդին իւր զանդրանիկ, և պատեաց ի խանձարուրս եւ եզ գնա ի մսուր»⁴⁹, և

41 Անաստասիոս կայսր (491—518):

42 Անտիոքի պատրիարք Սենրոսը (512—518):

43 Խոսքը Երուսաղեմի մասին է:

44 Նկատի ունի Տիմոթեոս Կուզին: Նա Ալեքսանդրիայի պատրիարք դարձավ 457 թ., հեռացվեց 459/460 թ. և վերականգնվեց իր աթոռի վրա 15—16 տարի անց 475/476 թթ.: Մահացել է 477 թվականին:

45 Նկատի ունի Հակոբ Մարտիկոսյան, որ 518/519 թթ. դարձավ Բաանայի եպիսկոպոս և մահացավ 521 թ.:

46 Ըստ Հովհաննու, Զ, 50:

47 Նույն տեղում, 51—52:

48 Նույն տեղում, Ա, 14:

49 Ըստ Գովհասու, Բ, 7:

որ «սոգի մարմինն եւ սակերս ոչ ունի»⁵⁰: Նրանք չդիտեին, որ ամենաճիշտ (ճանապարհով) է ընթանում Ասատու Նկեղեցին, որ նա է (Աստված) նրա ուղեցույցը և այն (Նկեղեցին) երբեք չի մոլորվել: Դրանից էլ նրա հետևորդները անվանվեցին հուլիանականներ, Հակոբիներ՝ հակոբիկներ, իսկ Սևերոսինը՝ սևերիանոսներ:

Հուլիանականները ընդամենը երեք հայտնույթ ունենին: Հուլիանոսի մահից հետո նրա (մնացած) երկու ընկերները գիտեցան, որ սուրբ հայրերի կանոնների համաձայն, հայտնույթ ձեռնադրելու համար պետք է առկա լինեն առնչվազն երեք հայտնույթ, նախքան Հուլիանոսին գերնդման իջեցնելը նրա և իրենց ձևերով հայտնույթ ձեռնադրեցին, այդ պատճառով էլ նրանք անվանվեցին նեկրոխիրոտոնիտոյ⁵¹ և մինչև այժմ պատվում են Հուլիանոսի աջը:

Բայց նորից նվազեցին այս հերձվածի հայտնույթները և որովհետև իրավունք չունենին ձեռնադրվելու իրենց հերձվածի (զլխավորողներ) դիմեցին Հայոց հայտնույթներին: Այդ նպատակով նրանք բարեկամացան Տարսնի հայտնույթ Ներշապուհին⁵², որը Կավատի ԺԹ [19] տարին ստացավ հայտնույթությունը և շատ տարիներ վարեց (այդ պաշտոնը) իր ընկերոջ ասորի Արզիշոյի հետ միասին, որը Ասատունին մոտիկ Մարերա վանքից էր⁵³: Նրանք ասում էին, թե «սուրբ Գրիգորի էն, զնալով նեստորի հետեից և Քաղկեդոնում՝ նրա նմանների և որովհետև ոչ մի կերպ չենք կարող ձեռնադրվել, դիմել ենք, որ ձեր բարեպաշտ ձեռնադրությունը հայտնույթ դառնանք»:

Ինչպես վերևում ասացինք, նրանք հրաժարվեցին սուրբ Գրիգորի ավանդությունից, անշատվելով Կեսարիայի աթոռից և հրաման ստացան Պարսից արքայից, որ իրենք կատարեն իրենց ձեռնադրությունը: Նրանք ասում էին, թե «սուրբ Գրիգորից ենք ստացել ձեռնադրությունը և նրա աշակերտներն ենք ի Քրիստոս»:

Նրբ ներշապուհ հայտնույթը այդ հայտնեց ներսես կաթողիկոսին⁵⁴, որն Աշտարակից էր և ուրիշ հայտնույթների և աղաանների, որոշվեց մեծ ժողով գումարել Գլին քաղաքում⁵⁵ նույն այն ներսես կաթողիկոսի քսաներորդ տարում, Հուսամնոս կայսեր⁵⁶ ԺԳ [13] տարում, և Պարսից կոստով արքայի ԻԳ [24] տարում, Յիսարուզիաի⁵⁷ նահատակության տարում, Հայոց թվականության սկզբում, այն ժամանակ, երբ նդովեցին Քաղկեդոնի սուրբ ժողովը որպես նեստորական ըստ Արզիշոյի գրություն⁵⁸, որովհետև այդ (նույն) տարում թարգմանեցին Արզիշոյի կողմից բերված վերոհիշյալ գրությունները,

50 Նույն տեղում, ԻԳ, 39:

51 «Մահացածի կողմից ձեռնադրված»:

52 Հմմտ. Գիրք թղթոց, էջ 52 «Ներշապուհ հայտնույթ Տարսնոյ և Մամիկոնենից»:

53 Նույն տեղում, էջ 54 «Արզիշոյ երկց, ի վանաց Մարերայի»:

54 Ներսես I Բագրևանդցի (548—557): Հովհաննես Գրատիանակերացին նրա մասին հիշատակելով ասում է, «զներսէս ի պատուէն Բագրևանայ, ի զեղջէ Աշտարակայ»:

55 Գլինի եկեղեցական ժողովը տեղի ունեցավ 554 կամ 555 թվին:

56 Հուսամնոս I (527—565):

57 Յիսարուզիաի մասին մանրամասնություններ 1 տալիս Հովհաննես Գրատիանակերացին (տես Պատմություն Հայոց, Քիֆլիս, 1912, էջ 64): Յիսարուզիաի վկայարանի ավերակները Գլինի հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են: Տես Կ. Ղաֆազարյան, Գլին քաղաքը և նրա պեղումները, հատ. Ա, Երևան, 1952:

58 Ասորոց հայտնույթ Արզիշոյի թուղթը Հայոց ներսես Բ կաթողիկոսին տես Գիրք թղթոցում, էջ 62—65:

որոնք գրվել էին Տիմոթևոսի⁵⁹ և ասորի Ֆիլիքոսի⁶⁰ կողմից և որոնք ուղղված էին Քաղկեդոնի ժողովի և նրանց դեմ, ովքեր ի վերա Քրիստոսի, մեր աստուծո խոստովանում էին երկու բնություն: Նրանք բնորոնեցին այդ գրվածքները և նույն այն ժողովում, որը կայացավ Գվին բաղաքում, դավանեցին մեկ բնություն աստուծո բանին և մարմնի, և որ անմահ բնությամբ նա խաչվեց և մահացավ, դրա համար էլ «Սուրբ աստված»-ին ավելացրին նաև «որ խաչեցար»-ը բառ Պետրոս Թափիչի, որը տառապում էր Սարգիսոսի (ախտով) և նզովքով որոշեցին չհաղորդվել Երուսաղեմի և Նոր Հոռոմի հետ և նրանց հետ, ովքեր ի վերա մեր տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի խոստովանում են երկու բնություն: Նրանք Արդիշոյին կախկոպոս ձեռնադրեցին, ինչպես և հակոբիկ Եվաթրեսին և նրանց երկու այլ ընկերներին, որոնցից մեկը հուլիանական էր, իսկ մյուսը՝ այլ ազանդի կողմնակից, որոնց ձեռնադրելով ուղարկեցին Ասորիքի Միջագետք առ հավետ պահելու որոշմամբ միաբանությունը միմյանց հետ, որը ամրապնդեցին ինքնագիր գրությամբ:

Երկար ժամանակ անց ոմն Վարդան իշխան⁶¹ սպանեց սլարսիկ բռնակալ Սուրենին և ապստամբելով՝ Հայաստանից փախչում է Կոստանդնուպոլիս՝ Խոսրովի Խ [40] տարում, և սուրբ Սոֆիան կառուցող Հուսամինիանոսի Լ [30] տարում: Վարդանը և իր հետևորդները չէին հաղորդվում (հույների հետ) ասելով որ «մեր վարդապետներից չունենք հրաման հաղորդվելու ձեզ հետ»: Այդ առթիվ կայարք հրամայեց նույն այս Վարդանին հրավիրել Հայոց կախկոպոսներին և վարդապետներին և հարցը ճշգրիտ բննել: Կոստանդնուպոլիսում կայացավ մեծ ժողով, որին անվանում են հինգերորդ ժողով, ընդդեմ ազանդավոր ոմանց և միաբանելով, հրավիրեցին Վարդանին և նրա հետևորդներին սուրբ Սոֆիայի մի դուռը, որը մինչև օրս կոչվում է Հայոց Դուռ և այն ժամանակ նզովեցին Օրիգենեսին, Եվաթրիոսին, Գիդիմոսին, նեստորականներին, հակոբիկներին, հուլիանականներին, դայանոսականներին և բնդհանրապես Եվաթրեսի և Գիոսկորոսի ազանդի կողմնակիցներին: Վերադառնալով Հայաստան, նրանց մի մասը սիրով ընդունեց միությունը, իսկ մյուս մասը Հովհաննես կաթողիկոսի⁶² ժամանակ պսոնկացավ (իմա հերետիկոսացավ), որի մասին այժմ մասնավորապես խոսելու կարիք չկա: Այսպիսով նրանք նամակ գրեցին Աղվանից աշխարհի կաթողիկոս Աբասին հետևյալ բովանդակությամբ. «Յկ, միաբանիր մեր հավատքին՝ Քրիստոսի աստուծո մի բնություն բնորոնելուն և երկբարբյան հիմնին ավելացրու «որ խաչեցար»-ը⁶³, իսկ նա չէր համաձայնվում:

Նույնպես և Մյունչյաց կախկոպոս Վրթանեսին, սակայն նա ևս չէր համաձայնվում, ասելով, որ «ինձանից առաջ եղած երանելիազույն կախկոպոսներ

⁵⁹ Տիմոթևոս Կուզ:

⁶⁰ Խոսրբ Ֆիլիքոսնոսի մասին է: Նա Գիրք թղթոցում հանդես է գալիս որպես «Փիլարսոն Նարսից բաղաքի կախկոպոս» (էջ 451):

⁶¹ Կրտսեր Վարդան Մամիկոնյանն է: Հովհաննես Գրասխանակերտցին այս կապակցությամբ գրում է. «ապստամբեալ ի նժանկ (ի Խոսրովի) Վարդան Մամիկոնեան սպանան, զմարդպանն Սուրեն ի Գվին բաղաքի, և ինքն հանդերձ այլօր նախարարօքն զնայ ի ծառայութիւն Յունաց»:

⁶² Հովհաննես II Գարեղյան (557—574):

⁶³ Հովհաննես կաթողիկոսի թուղթը Աղվանից Աբաս կաթողիկոսին մեզ հասել է Տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 81—84:

Պետրոսն⁶⁴ ու Գրիգորը⁶⁵ այդպես էին ասում «սուրբ աստված»-ը, իսկ ես ոչ կալեղացնեմ ոչ էլ կապահասեցնեմ»:

Նրանք նույնպես գրեցին վրացիներին, որոնք խիստ պատասխան տալով շուղեցին հնադանդվել նրանց, այլև խայտառակ կերպով իրենց ուղարկված մարդկանց, որպես հերետիկոսների աշակերտների և հրեաների ասույթները վերականգնողների, վանդեցին: Ոչ որ շենթարկվեց նրանց կամքին, բացի հայերենախոս⁶⁶ Տաշիր, Չորափոր և Գարգման կոչված գավառներից, ոմանք էլ Արցախից: Այդ ժամանակ մեծ խռովություններ էին տեղի ունենում իշխանների ապստամբության կապակցությամբ և Հոռոմում, և Պարսկաստանում⁶⁷ և բնական տարի վիճում էին հավատքի շուրջը (ինչպես որ ասում է Օվսիկն. «Պատերազմ եկն ի վերայ որդուցն անօրէնութեանց խրատել զնոսա և ժողովեսցին ի վերայ նոցա ազգք խրատել զնոսա ի վերայ երկուց անիրաւութեանց նոցա»⁶⁸), Հովհաննես և Մովսես⁶⁹ կաթողիկոսների օրերում, մինչև Խոսրով արքայի⁷⁰ առաջին տարին, որը գահ բարձրացավ Մավրիկիոս կայսեր⁷¹ օգնությամբ, հոռոմացիների մեծ հղորթության ժամանակ:

Չորավար Մուշեղ Մամիկրոնյանը, Տարոնեցի վերանվանչալը, զնալով Պարսկաստան և հաղթանակ տանելով հաստատեց Խոսրովին գահի վրա:

Նա թագավորեց ի է [37] տարի, սա ամբողջ Հայաստանը մինչև Գվին տվեց Մավրիկիոս կայսեր, որի համար նրա կողմից արքա դարձավ: Նա (Մուշեղը) ինչպես և նրա զորքը նրա կողմից բազմաթիվ մեծարժեք նվերներ ստացավ: Նույն տարին պարսից արքա Խոսրովը Մուշեղին ուղարկեց Մավրիկիոսի մոտ: Նա ժամանելով Կոստանդնուպոլիս, պատվական խաչի մեծ տոնի օրը, իր ուղեկիցների հետ հրաժարվեց հաղորդությունից: Կայսրը հարցրեց և իմացավ պատճառը: Մուշեղն ասում էր, որ (չի հաղորդվում) «Քաղկեդոնի ժողովի պատճառով և որովհետև դուք ի վերա մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի խոստովանում եք երկու բնություն»: Կայսրն ասաց. «Զեր նախորդ Վարդանը, նրա ազատները և նրանց վարդապետները գրավոր համաձայնություն տվեցին խոստովանել երկու բնություն»: Մուշեղը պատասխանում է. «Նրանք այդ

64 Պետրոս Քերթոզ Այունեցին մահացել է 558 թ.: Ստեփանոս Օրբելյանը նրան անվանում է «բազ հոկտորն և անյազթ փիլիսոփայն, լի իմաստութեամբ և կատարեալ առաքինութեամբ, նախաթոս վարդապետաց Հայոց, քերթոզ և թարգմանիչ»:

65 Վրթանեսի անմիջական նախորդը: Նրա անվան հայերեն ձևն է Գրգան: (Տես Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Միսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 91):

66 Հունարեն տեքստում՝ οἱ λεγόμενοι κατὰ τὴν Ἀρμενίων διαλεκτὸν Τασίρ, Τζοραπόρ καὶ Καρτζառ, որ բառացի թարգմանելով ստացվում է՝ «Հայերեն լեզվով Տաշիր, Չորափոր և Գարգման կոչվող»: Այսպես չէր կարող հայերեն բնագրում լինել: Մրա օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ «Narratio»-ում բազմաթիվ հայկական այլ տեղանուններ են հիշված, բայց ոչ մի տեղ չի նշվում, որ այդ տեղանունները հայերեն այդպես են կոչվում: Օἱ λεγόμενοι κατὰ τὴν Ἀρμενίων διαλεκτὸν դարձվածքով հին թարգմանիչը «հայերենախոս» բառն է թարգմանել: «Հայերենախոս» բառը օգտագործել են ղեռնա Ազաթանգեղոսն ու Կորյունը: Տե՛ս Նոր Բաղիթը Հայկազյան լեզվի, «հայերենախոս» բառը:

67 Փ. Գարիաթը ենթադրում է, որ այստեղ խոսքը բյուզանդացիների և պարսիկների միջև տեղի ունեցած պատերազմի մասին է, պատերազմ, որը սկսվեց 572 թ. Հուսամինիանոս II-ի ժամանակ և տևեց մինչև Մավրիկիոս կայսեր թագավորության առաջին կեսը (591):

68 Օվսիկ, Փ., 9—10:

69 Մովսես II Եղիվարդեցի: Նա կաթողիկոս դարձավ Հովհաննես II-ի մահից (574 թ.) հետո և կաթողիկոսության օթոսին նստավ 30 տարի:

70 Խոսրով II-ը (590—628):

71 Մավրիկիոս կայսր (602—610):

արեցին կամ անգիտութեան և կամ էլ վախի պատճառով: Սակայն եթե դու ցանկանաս հանգիստ լսել և սխալը արդարորեն ուղղել, ապա դու ճշմարտութիւնը կգտնես իմ վարդապետների մոտ»: Կայսրը նամակներով հրաման ուղարկեց, որպեսզի Հայոց բոլոր եպիսկոպոսները և Մովսես կաթողիկոսը իր գպիրների հետ միասին ներկայանան Կոստանդնուպոլիս: Իսկ Մովսես կաթողիկոսը ուշադրութիւն չդարձրեց հրամանին ասելով, «Ես չեմ անցնի Ազատ գետը, չեմ ուտի փռան հացը և չեմ խմի ջրախառն տաք գինի»: Վասպուրական աշխարհի եպիսկոպոսները և նրանք ովքեր գտնվում էին Պարսից տիրապետութեան տակ նմանապես չցանկացան գնալ: Իսկ Տարսնի եպիսկոպոսները և ովքեր որ գտնվում էին հոռմաշեցիների տիրապետութեան տակ գնացին Կոստանդնուպոլիս: Երկար զննելուց հետո, նրանք հոռոմներից համոզվեցին և ստորագրեցին ու երդմամբ համամիա դարձան նրանց: Երբ նրանք վերադարձան Հայաստան, Մովսեսը նրանց շքնոթնեց նուշնպես և Պարսկահայաստանի մյուս եպիսկոպոսները: Նրանք իրենց կաթողիկոս ձեռնադրեցին Հովհաննեսին՝ Կողովիտի Բազարան գյուղից: ԺԴ [14] տարի, մինչև Մավրիկիոս կայսեր վախճանը, նրանց միջև հարարերութիւնները սրված էին՝ Քրիստոսի երկու բնութիւնների և Քաղկեդոնի ժողովի հարցում:

Նրա վախճանից հետո Պարսից Խոսրով արքան գրովեց Հայոց աշխարհը: Գա այն ժամանակ էր, երբ հերետիկոս Աբրահամը⁷² կաթողիկոս դարձավ: Այդ նույն տարին նա ստիպեց եպիսկոպոսներին, երեցներին և վանահայրերին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ դեպքում հեռանալ երկրից: Նրանք նզովեցին և վեճը դադարեց⁷³:

Երեք տարի անց պատերազմ տեղի ունեցավ Բասենում և պարսիկները պարտութեան մասնեցին հոռմաշեցիներին, պաշարվեց Կիթարիճ բազարը և Թեոդոսուպոլիսը՝ Փոկաս կայսեր⁷⁴ Ե [5] տարին և Խոսրովի Ի [20] տարին: Նրանք գրավեցին բազմաթիվ այլ բազարներ, (գերեցին) նաև Հովհաննես կաթողիկոսին, որը թեպետ Հայաստանում էր գտնվում, բայց ենթարկվում էր հոռմաշեցիներին: Այն ժամանակ էր, որ հերետիկոս Աբրահամ կաթողիկոսը ստիպեց Հովհաննեսի բաժնի եպիսկոպոսներին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ դեպքում հեռանալ Հայաստանի շրջաններից: Վերջիններս չհամաձայնվեցին և նրանցից ոմանք անցան Տայր, ոմանք հոռոմոց երկիրը և վախճանվեցին օտարութեան մեջ:

Ապա (աթոռ նստավ) հերետիկոս Կոմիտաս կաթողիկոսը⁷⁵, որի ժամանակ բազում խռովութիւն և ավերածութիւններ տեղի ունեցան հոռոմոց աշխարհում Խոսրովի ձեռքով: Նա (Կոմիտասը) բոլորից սուր կերպով զրդոնեց վեճը՝ նզովելու համար Քաղկեդոնի ժողովը: Նա բազմաթիվ ճառեր գրեց իր սեփական անվամբ, կանոններ և տիպեր՝ սուրբ Սահակի անվամբ, որոնց թվում և հայերին լեզվով Ավարտակամ⁷⁶ կոչված գիրքը⁷⁷: Նա ուզում էր, որ իր աթոռը ժառանգե ոմն Հովհաննես⁷⁸, բայց դա չեղավ, և այն ժառանգեց Քրիստափորը⁷⁹:

72 Աբրահամ I Ազրաթանեցի (607—610):

73 Այս մասին տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 151—152:

74 Փոկաս (602—610):

75 Կոմիտաս I Աղցեցի (610—628):

76 Կարդա՝ Հովատարմատ:

77 Արսենի տեքստում, ինչպես և Ստեփանոս Տարսնեցու մոտ, այս գրական գործունեութիւնը վերագրվում է ոչ թե Կոմիտասին, այլ Հովհան Մայրազոմեցուն:

78 Խոսրը Հովհաննես Մայրազոմեցու (Մայրազոմեցու) մասին է:

79 Քրիստափոր II Ապահունի (628—630):

Երբ Քրիստոսափորը զրկվեց աթոռից, Հովհաննեսն ուրախացավ, բայց այդ ժամանակ ևս նրան ոչինչ չհաջողվեց անել: Որովհետև կաթողիկոս դարձավ Եզրը⁸⁰: Հովհաննեսը մուկեցեց և շար աչքով էր նրան նայում նրա (կաթողիկոսության) ժամանակ:

Խոսքովի մահվան Դ [4] տարին և Հերակլի⁸¹ թագավորության ԻԳ [23] տարին (Հերակլը) գալով Մեծ Հայք հրամայեց Թեոդոսուպոլսում մեծ ժողով գումարել՝ բոլոր եպիսկոպոսների և վարդապետների, կաթողիկոս Եզրի և բոլոր ազատների մասնակցությամբ, քննելու և եզրակացության հանդելու համար Քրիստոսի՝ մեր աստուծո երկու բնությունների և Քաղկեդոնի ժողովի հարցի շուրջը: Երեսուն օր նրանք քննեցին այդ հարցը և հայերը համոզվեցին (սուրբ հայրերի) գրքերից և իրենց ձեռքով ստորագրեցին ու երզվեցին այլևս այդ մասին երբեք չհակաճանել:

Վերադառնալով Դվին, նույն այն Հովհաննեսը գրեց իր կրոնակիցներին, Գարդմանի եպիսկոպոս Ստեփանոսին և Սյունյաց Մաթուսաղային⁸² և մի քանի ուրիշների, որոնք չէին գնացել ժողովի, չհաղորդվել ոչ կաթողիկոս Եզրի, և ոչ էլ նրա համախոհների հետ: Մի քանի օր անց վերոհիշյալ Ստեփանոսը եկավ Եզր կաթողիկոսի մոտ:

Հովհաննեսն իմանալով, որ (Ստեփանոսը) անցել է նրա (Եզրի) կողմը, մեծ գայրույթով թշնամացավ Ստեփանոսի դեմ, նույնպես և Մաթուսաղայի դեմ, որովհետև նա ևս անցավ Եզրի կողմը: Հովհաննեսն ասում էր, որ «Ձեր մեղքերի հետ համեմատած Եզրի մեղքը ավելի թեթև է, որովհետև նա կայսեր երկյուղից էր, որ շեղվեց ճշմարիտ ճանապարհից, իսկ դուք սնամիատուրությամբ և կաշառքով է որ անբուժելի մեղքի մեջ ընկաք»:

Եզրը գիմեց նույն Հովհաննեսին ասելով. «Երիցս հրավիրեցի քեզ էլ, Մաթուսաղային էլ, Ստեփանոսին էլ, ասելով, որ «մեր երկրի վարդապետներն ազգիրենբը դուք եք. թող գայիր և պատասխան տայիր կայսեր, չէ՞ որ նա բոլորին էլ հրավիրել էր: Դուք արհամարհեցիք ու չեկաք, և այժմ մեղադրում եք մեզ, որպես նրան համամիտ դարձած: Մենք ինչ որ նրանցից լսեցինք ճշմարիտ համարեցինք և խոստովանեցինք մեր տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի երկու բնությունը՝ կատարյալ ասաված և կատարյալ մաշո, մեկ անձնավորություն և մեկ դեմք և անբաժան տնօրինության մեջ: Եվ սուրբ հայրերի գրվածքները, որոնք մենք ընթերցեցինք, և մեր (գրվածքները) նույնի մասին վկայեցին և մենք համոզվեցինք նրանց ասածներին, որոնք համաձայն են սուրբ գրոց: Այժմ դեռ շատ ժամանակ չի անցել և սուրբ հայրերի բոլոր գրվածքները մեզ մոտ են, ստուգեցեք և իմացեք ճշմարտությունը»: Եվ երբ նա ցույց տվեց (սուրբ) գրոց վկայությունը, հակառակորդ Հովհաննեսն ասաց. «Այդ բոլորը սուրբ հայրերի գրոց մեջ նեստորականներն ավելացրին ինչպես ժամանակին Սատորնիլոսը⁸³ սուրբ գրոց մեջ բազմաթիվ հերետիկոսական (մաքեր) էր ավելացնում, ինչպես օրինակի համար, ըստ Ղուկասի ավետարանին, որ «Սկսաւ Յիսուս տրամել և հոգալ. և երեւեցաւ նմա հրեշտակ յերկնից և զօրացուցանէր

⁸⁰ Եզր I Փարսեականերացի (630—640):

⁸¹ Հերակլիոս (610—611):

⁸² Սյունյաց եպիսկոպոս Մաթուսաղային հիշատակում է Ստեփանոս Թրքելյանը: Նրան նա անվանում է «մեծ քերթողն և անյաղթ փիլիսոփայն» (գլ. ԻԸ):

⁸³ Գնոստիկյան աղանդի պարագլուխը:

զնա» և որ «եւ մտադիւրութեամբ ևս կայր յաղօթս: Եւ հոսէին ի նմանէ քրտունք երբեւ զկայրակօ արեան» և նմանները⁸⁴: Հովհաննեսի այս խոսքերը Եղբին էլ, նրա կողմնակից եպիսկոպոսներին էլ հակառակ թվացին և բոլորը հեռացան նրանից այդ խոսքերից զրդված:

Իսկ նա շարունակում էր վիճել: Գրա համար էլ նա ստացավ հակառակորդ անունը: Որովհետև խոսքի զորութունը բարի մարդկանց համար գառնում է առաքինության գեներ, իսկ շար մարդկանց համար՝ շարության փուշ:

Եղբի մահից հետո, նա կարծում էր, թե ինքը իշխանների օգնությամբ կստանա աթոռը: Բայց երբ աթոռն ստացավ Ներսեսը⁸⁵, նա առավել ևս հուզվեց, որովհետև տեսնում էր, որ նա համահարդակից էր հոռմաշեցիների կայսեր: Նա բոլորին մղում էր հակաճառության, ասելով, որ նա ևս Եղբի պես մոլորվեց: Ներսեսը բացահայտ հրավիրեց նրան և բազմաթիվ եպիսկոպոսների, վարդապետների և ազատների ներկայությամբ մանրամասն քննության ենթարկեց հակաճառությունը: Նրան արտոբի դատապարտեցին և նա կաթողիկոսի ու Հայոց իշխանի⁸⁶ կողմից արստրվեց: Նրա ու նրա ընկերների ճակատին շիկացած երկաթով աղվեսաղբոշմ խարանեցին, իսկ նրան արտաքսեցին Կովկաս լեռը:

Այնտեղից նա վերադարձավ, որովհետև շրնդունվեց տեղի կոապաշտանների կողմից և Անաստաս (կաթողիկոսի)⁸⁷ մահից հետո եկավ Հայաստան իր ծննդավայրը ու վախճանվեց խոր ծերության մեջ⁸⁸: Նրա աշակերտները բազմաճառով բոլորին շեղեցին ճշմարտության ուղուց և նրանց հերձվածք այդ երկրում տարածվեց մինչև Հուստինոս կայսեր⁸⁹ (ժամանակ):

Նա իր (թագավորության) 6 տարին կաթողիկոս Սահակին⁹⁰ և նրա եպիսկոպոսներին Կոստանդնուպոլիս հրավիրելով, միացրեց նրանց մեր տիրոջ և աստուծո երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային, մեկ անձնավորությամբ անշփոթ և անբաժանելի բնությունների հետ և նրանք դրավոր երդում տվեցին աչևս հակառակվել: Նրանք երբ վերադարձան, Հայաստանում մնացածները խորշում էին նրանց վերակացությունից, որպես հոռոմներին հարած և հակառակվում ու վիճում էին Սահակի և նրա հետ գնացողների հետ, ասելով որ «եթե դարձի չգար և չնդովեք նրանց, շինք ընդունի ձեզ մեր երկրում»: Իսկ նրանք սիրելով մարդկային փառքը և ոչ աստուծո⁹¹, նորից նդովեցին նախ իրենց, որպես հոռոմների հետ հարդրված, ապա հոռոմներին և այդպիսով ցույց տվեցին, որ նրանք անբուժելի են իրենց շարության մեջ: Այսպիսիների մասին է, որ Պետրոս առաքյալն ասել է. «Զի եթէ փախուցեալք ի պղծութեանց աշխարհի՝ գիտութեամբ Տեառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, և դարձեալ ընդ նոյնս շեղեալք պատիցին, եղև նոցա՝ վախճանն շար բան գառաջինն»:

84 Ըստ Մատթեոսի, ԻԶ 37: Ըստ Ղուկասու, ԻԲ, 43—44:

85 Ներսես 111 Տաշեցի (Իշխանցի) (642—662):

86 Արսենը և Փոսի նամակը մեզ տալիս են այս իշխանի անունը: Դա Թեոդորոս Ռշտունին է:

87 Անաստաս Կաթողիկոսը փոխարինեց Ներսես Գ-ին: Նա վախճանվեց 667 կամ 668 թ.:

88 Արսենը տալիս է նրա մահվան թվականը՝ Հայոց 132 թ. (684 թ.):

89 Հուստինիանոս II (685—695, 705—711):

90 Սահակ III, մտավորապես 678—705 թթ.:

91 Ըստ Հովհաննեսի, ԺԲ, 43:

Ձի լաւ էր նոցա եթէ ընա իսկ շէր ծանուցեալ դարդարութեանն ճանապարհ, ըսն զի ծանեան և յետս կացին ի սուրբ պատուիրանէն որ նոցա աւանդեցաւ: Եկեալ ի դէպ նոցա ճշմարիտ առակին պօնութեան, ևթէ շուն դառնալ անդրէն ի փսխած իւր, և խող լուացեալ՝ ընդ տիղձ թուալեալ»⁹²:

Р. М. БАРТИКЯН

«NARRATIO DE REBUS ARMENIAE»—АРМЯНСКИЙ
ХАЛКЕДОНИТСКИЙ ПЕРВОИСТОЧНИК, ДОШЕДШИЙ
ДО НАС В ГРЕЧЕСКОМ ПЕРЕВОДЕ

(Резюме)

В данной статье дается армянский перевод одного важного источника, который в свое время был написан на армянском языке, затем переведен на греческий. Армянский оригинал был утерян, сохранился лишь его греческий перевод.

«Narratio» является трудом анонимного автора, халкедонита по вероисповеданию, сторонника объединения армянской монофизитской церкви с византийской. Описание разных фактов, известных нам по монофизитским источникам, здесь дается в совершенно другом освещении. Кроме того, в «Narratio» мы встречаемся с разными сведениями, которых мы не находим в других армянских первоисточниках.

Перевод «Narratio de rebus Armeniae» сделан нами с критического издания греческого текста, опубликованного Ж. Гариттом.

H. M. BARTIKIAN

«NARRATIO DE REBUS ARMENIAE» SOURCE ARMENIENNE
DE CHALCEDOINE QUI NOUS EST PARVENUE DANS SA
TRADUCTION GRECQUE

L'auteur présente la traduction arménienne d'un ouvrage qui, écrit d'abord en arménien, ne s'est conservé que dans sa version grecque.

De religion chalcédonienne et partisan en son temps de l'unification des églises monophysite et byzantine, l'auteur de «Narratio» est resté anonyme.

Cet ouvrage où nous retrouvons, sous un aspect et un jour nouveaux, des faits rapportés par les sources monophysites, est d'un intérêt considérable. «Narratio» est encore précieux par cela même qu'il renferme bien des données que les sources arméniennes ne sauraient nous fournir.

«Narratio de rebus Armeniae» a été traduit sur le texte grec publié par G. Garitte.

⁹² 11 թուրք Պատմութ, Բ, 20—22: